

Lesbrief: de kracht van taal

Ande Cremers

Bovenbouw havo/vwo

Inleiding

We gebruiken taal om de wereld om ons heen te beschrijven. Zinnen als “je kan door het raam naar buiten kijken” en “ik heb vanmorgen een boterham met kaas als ontbijt gehad” zijn daar voorbeelden van. Maar je kan naast beschrijven nog veel meer met taal. Vaak heeft een uiting naast een letterlijke betekenis nog veel meer lagen. Daarover gaat deze les.

Opdracht 1: laat leerlingen nadenken over wat je met taal kan doen naast iets vertellen over de werkelijkheid voordat je meer vertelt over taalhandelingen.

Bijvoorbeeld met vragen als:

- Wat is het laatste wat je hebt gezegd? Was dit een beschrijving van de wereld of deed je wat anders?
- Wat doe je als je ‘goedemorgen’ zegt tegen iemand? (Je beschrijft niet de staat van de ochtend, maar je begroet iemand.)

Een voorbeeld van een uiting met meerdere lagen vinden we in een heel alledaagse opdracht. Als je wil dat iemand het raam dicht doet, dan kun je zeggen: “doe het raam dicht.” Maar waarschijnlijk vindt degene tegenover je het fijner als je vraagt: “zou je misschien het raam dicht willen doen?”. In beide gevallen wil je dat je gesprekspartner het raam dichtdoet, maar deze boodschap is anders verpakt en komt daardoor anders over.

Opdracht 2: laat leerlingen brainstormen over de verschillende manieren waarop je ervoor kan zorgen dat iemand het raam dichtdoet.

Bijvoorbeeld:

- Brr, het is hier wel koud.
- Zou je misschien het raam dicht willen doen?
- Doe je even het raam dicht?
- Kun je alsjeblieft het raam dichtdoen?
- Het waait hier.
- Doe het raam dicht!

Ervor zorgen dat iemand het raam dichtdoet, kan dus op veel verschillende manieren. Je brengt het ter sprake door een verzoek, een vraag of een bevel. Dat zijn allemaal voorbeelden van zogenaamde taalhandelingen. Met een taalhandeling (*speech act*) probeer je een doel te bereiken, enkel door iets te zeggen.

Taalhandelingen heb je in verschillende soorten:

- **Assertief taalgebruik:** de toegesprokene zover zien te krijgen dat hij de uiting gelooft (beweren, beschrijven, uitleggen)
- **Directief taalgebruik:** de toegesprokene zover zien te krijgen dat hij het gedrag gaat vertonen dat jij wil (verzoeken, bevelen, vragen etc.)
- **Commissief taalgebruik:** de spreker verplicht zich te doen wat hij zegt (beloven, afspreken, dreigen)

- **Expressief taalgebruik:** de taalhandeling drukt een oprechtheidstoestand uit (bedanken, verontschuldigen, feliciteren, condoleren)
- **Declaratief taalgebruik:** de taalhandeling brengt een verandering in de wereld teweeg door de wereld te presenteren als veranderd (verklaren, ontslaan, veroordelen)

Opdracht 3: kies drie soorten taalhandelingen en verzin er een voorbeeld bij.

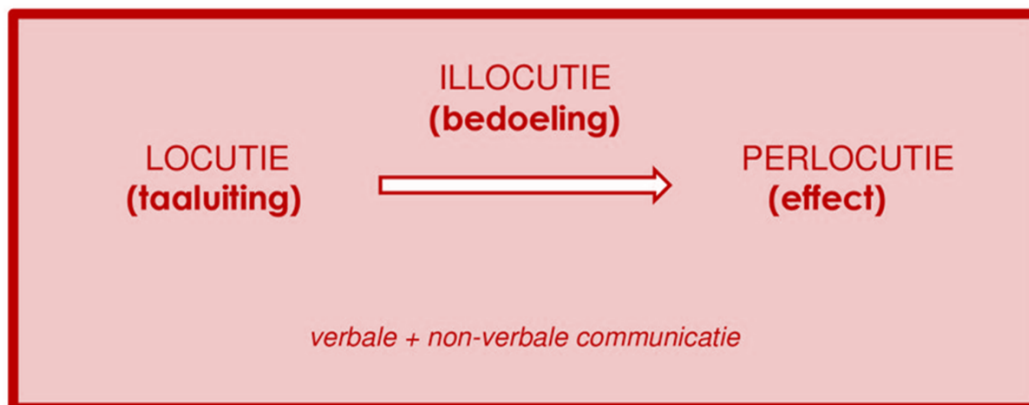
Bijvoorbeeld:

- *Als je nu niet stopt bel ik je moeder!* (**commissief taalgebruik**)
- *Ik veroordeel u tot een taakstraf van 300 uur* (**declaratief taalgebruik**)
- *Dit potlood is grijs* (**assertief taalgebruik**)
- *Bedankt voor het kado!* (**expressief taalgebruik**)

In 1969 ontwikkelde de Amerikaanse filosoof John Searle een schema om taalhandelingen te analyseren. Volgens hem bestaat een taalhandeling bestaat uit drie onderdelen:

- De locutie, de uiting zelf
- De illocutie, de onderliggende betekenis van de uiting
- De perlocutie, het beoogde effect van de uiting.

Schematisch ziet dat er zo uit:

Deze onderdelen zijn als lagen. De locutie ligt aan de oppervlakte: het is de letterlijke betekenis van de uiting. Het verschil tussen de laatste twee kan ingewikkeld zijn. De illocutie is volgende laag: de verborgen taalhandeling zelf, wat er schuilgaat achter de letterlijke illocutie. De perlocutie is de diepste laag: de gehoopte uitkomst van het uitspreken van de taalhandeling.

Een voorbeeld kan erg verhelderend zijn om dit verschil uit te leggen. Soms lijken de illocutie en perlocutie erg op elkaar, bijvoorbeeld bij de locutie "Zou je het raam dicht kunnen doen." De illocutie is hier mogelijk "Ik wil dat jij het raam dichtdoet." en de perlocutie 'de gesprekspartner doet het raam dicht.' Maar hoe indirecter de locutie, hoe groter het verschil kan zijn. In de context dat je staat te wachten op een vriend die zijn schoenveters aan het strikken is en je zegt "Het is al kwart over acht." is de illocutie 'je waarschuwt je vriend dat jullie te laat dreigen te komen' en de perlocutie bijvoorbeeld 'je vriend gaat sneller zijn schoenen strikken.'

Waar het ingewikkeld wordt in onze communicatie, is dat je achter dezelfde locutie verschillende illocuties en perlocuties kunt bedenken. Het kan dan zo zijn dat je gesprekspartner iets anders bedoelt met hun uitspraak

dan jij denkt. Als een vriendin zegt “Wat een leuk shirtje heb je aan!” omdat ze vindt dat je een leuk shirtje aan hebt, maar jij denkt dat ze bedoelt dat ze hem een keer wil lenen, is er sprake van zo’n discrepantie.

Hierboven zagen we daarnaast dat dezelfde illocutie en perlocutie op heel veel manieren in een locutie gezet kunnen worden. Deze locuties hebben wel echt verschillende functies, bijvoorbeeld formaliteit en beleefdheid. “Doe het raam dicht” wordt gezien als minder netjes dan “Zou u misschien het raam willen sluiten.”

Opdracht 4, zie pagina 5-7

Take home message

Taal is een heel bijzonder middel waarmee je veel meer kan doen dan alleen de wereld beschrijven. Je hebt tijdens deze les op een nieuwe manier over uitspraken nagedacht. Let er eens op in het dagelijks leven: wat voor soort taalhandelingen voeren mensen uit? Wat zit er achter de letterlijke uitspraak?

Meer lezen

Een interessant populairwetenschappelijk boek over wat taal kan zijn naast de letterlijke betekenis is *Een sprinter is een stoptrein zonder wc. De sturende kracht van taal*. van Ronny Boogaart (2015).

De theorie van John Searle staat erg uitgebreid uitgelegd op Wikipedia. Hier wordt ook dieper ingegaan op de indeling in verschillende soorten taalhandelingen. Dit is een mooi startpunt voor ieder die geïnteresseerd is in het onderwerp. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Taalhandeling>

Over woorden die directe gevolgen hebben in de echte wereld: Marten van der Meulen (2022). *Woorden die de wereld veranderen* <https://www.de-lage-landen.com/article/woorden-die-de-wereld-veranderen>

Opdracht 4

Bedenk een mogelijke illocutie en perlocutie bij de volgende locuties. Onderstaand schema geldt als handvat voor de leerlingen.

Waaruit bestaat een taalhandeling?

Locutie:

De laag die aan de oppervlakte ligt. de uiting zelf met zijn letterlijke betekenis.

Illocutie:

De laag van de verborgen taalhandeling zelf.

Perlocutie:

De laag van de gehoopte uitkomst.

Context: je staat te wachten op een vriend die zijn schoenveters aan het strikken is.

"Het is al kwart over acht!"

Ik waarschuw de vriend dat we te laat dreigen te komen.

De vriend gaat sneller zijn schoenveters strikken.

1. Je koopt in de Kiosk op het station een pakje karnemelk, waarop de verkoopster zegt "Dit is karnemelk."
2. Je bent bij iemand op bezoek, wanneer diegene zegt: "ik moet morgen vroeg werken."
3. "Weet jij hoe laat het is?"
4. Je bent met een vriendin gaan winkelen en hebt op haar aanraden een nieuwe broek gekocht. De eerste keer dat je hem aanhebt, zegt ze: "wat een leuke broek heb je aan."
5. "Ik heb dorst."
6. Je zegt tegen een collega dat je naar de warmedrankenautomaat gaat en vraagt of die koffie wil, waarop hun antwoord is: "ik hou meer van thee."
7. "Goed verhaal, lekker kort ook."
8. Je hebt muziek aanstaan en degene naast je zegt: "ik heb echt een hekel aan dit nummer."
9. "Ik heb geen geld bij me."
10. Je ouder zegt tegen je "hoe lang zit je nou al op je telefoon?"
11. "Is jouw drinken lekker?"
12. Je moet 's ochtends 20 minuten op de fiets naar school, maar je zegt tegen je moeder: "het gaat zo heel hard regenen."
13. "Jij reed zo naar het station, toch?"
14. "Mag ik even jouw pen lenen?"

Mogelijke antwoorden bij Opdracht 4

1. *Je koopt in de Kiosk op het station een pakje karnemelk, waarop de verkoopster zegt "Dit is karnemelk."*
 - Illocutie: ze waarschuwt je dat je karnemelk hebt
 - Perlocutie: je controleert of je wel echt karnemelk wilde hebben
2. *Je bent bij iemand op bezoek, wanneer diegene zegt: "ik moet morgen vroeg werken."*
 - Illocutie: die laat je weten dat die graag wil gaan slapen, omdat die morgen vroeg op moet.
 - Perlocutie: jij vertrekt
3. *"Weet jij hoe laat het is?"*
 - Illocutie: ik geef aan te willen weten hoe laat het is
 - Perlocutie: de aangesprokene vertelt mij hoe laat het is
4. *Je bent met een vriendin gaan winkelen en hebt op haar aanraden een nieuwe broek gekocht. De eerste keer dat je hem aanhebt, zegt ze: "wat een leuke broek heb je aan."*
 - Illocutie: ze geeft aan te hebben onthouden dat zij die broek heeft uitgezocht
 - Perlocutie: bijv. je geeft haar een compliment vanwege haar goede keuze
5. *"Ik heb dorst."*
 - Illocutie: ik verzoek om een actie waardoor ik minder dorst krijg
 - Perlocutie: bijv. de aangesprokene gaat water halen
6. *Je zegt tegen een collega dat je naar de warmedrankenautomaat gaat en vraagt of die koffie wil, waarop hun antwoord is: "nee, ik ben meer een theepersoon."*
 - Illocutie: die geeft aan graag thee te willen
 - Perlocutie: jij gaat thee halen
7. *"Goed verhaal, lekker kort ook."*
 - Illocutie: ik vind je verhaal niet interessant
 - Perlocutie: de aangesprokene vertelt niet meer
8. *Je hebt muziek aanstaan en degene naast je zegt: "ik heb echt een hekel aan dit nummer."*
 - Illocutie: diegene verzoekt om een actie waardoor die de muziek niet meer hoeft te horen
 - Perlocutie: jij skipt het nummer
9. *"Ik heb geen geld bij me."*
 - Illocutie: ik verzoek om een actie om het feit dat ik geen geld bij me heb op te lossen
 - Perlocutie: de aangesprokene biedt aan voor te schieten
10. *Je ouder zegt tegen je "hoe lang zit je nou al op je telefoon?"*
 - Illocutie: je ouder vindt dat je te lang op je telefoon zit
 - Perlocutie: jij legt je telefoon weg
11. *"Is jouw drinken lekker?"*

- Illocutie: ik wil graag weten of het drinken van de aangesprokene lekker is
- Perlocutie: de aangesprokene laat mij hun drinken proeven

12. *Je moet 's ochtends 40 minuten fietsen naar school, maar je zegt tegen je moeder: "het gaat zo heel hard regenen."*

- Illocutie: je verzoekt om een actie om niet door de regen te hoeven fietsen
- Perlocutie: je moeder brengt je naar school

13. *"Jij reed zo naar het station, toch?"*

- Illocutie: bijv. ik laat de aangesprokene weten dat ik ook nog naar het station moet
- Perlocutie: bijv. de aangesprokene biedt aan mij mee te nemen

14. *"Mag ik even jouw pen lenen?"*

- Illocutie: ik doe een verzoek voor een pen
- Perlocutie: de aangesprokene geeft mij diens pen